

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268827>

УДК 94(477.74-21):339.5"18"

ODESA IN THE INTEGRATION PROCESSES OF THE XIX CENTURY**Nataliya Dianova**

DSc (History), Professor
South Ukrainian National
Pedagogical University named after
K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankovska Str.,
Odessa, 65026, Ukraine
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0003-0406-6907](https://orcid.org/0000-0003-0406-6907)
E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation: Dianova, N. (2022). Odesa in the integration processes of the XIX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 64-70.

Submitted: 03.09.2022

**Annotation**

This publication is devoted to the study of the economic component of the integration processes that took place in the 19 century thanks to trade operations through the Odesa port. The complex of archival and published documents and research literature used in the process of work made it possible to reconstruct the peculiarities of the development of the Odesa port. It was found that Odessa had not only a favorable geographical position, which contributed to the development of the port, but also became an attractive city for foreign merchants interested in the development of foreign trade, primarily in agricultural products.

The activity of Odesa merchants and its contribution to the process of international trade is analyzed. It is noted that Greek, Italian and Jewish merchants achieved the greatest success in grain export. It was found that the number of Russian merchants of the 1st guild, which was engaged in foreign economic operations, was replenished at the expense of foreign merchants who, under the pressure of government policy, were forced to accept Russian citizenship. The Russians themselves, with minor exceptions, belonged to the 3rd guild and engaged in internal trade.

Key words: *Odesa, port, integration processes, merchant, foreign trade.*

ОДЕСА В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ХІХ СТ.**Наталія Діанова**

Доктор історичних наук,
професор
Південноукраїнський
національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
Вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65026, Україна
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0003-0406-6907](https://orcid.org/0000-0003-0406-6907)
E-mail: ndianova777@ukr.net

Цитування: Діанова Н. Одеса в інтеграційних процесах ХІХ ст. *Чорноморська минувшина: записки України: зб. наук. Праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 64-70.*
Отримано: 03.09.2022

Анотація

Подана публікація присвячена дослідженню економічної складової інтеграційних процесів, які відбувалися в ХІХ ст. завдяки торговим операціям через Одеський порт. Використані в процесі роботи комплекс архівних і опублікованих документів та дослідницької літератури дав можливість реконструювати особливості розвитку порту. З'ясовано, що Одеса мала не лише вигідне географічне положення, яке сприяло його розбудові, але й стала привабливим містом для іноземних купців, зацікавлених у розвитку зовнішньої торгівлі, насамперед сільськогосподарською продукцією.

Проаналізовано діяльність одеського купецтва та його внесок у процес міжнародної торгівлі. Зазначено, що найбільших успіхів у справі хлібного експорту досягли грецькі, італійські та єврейські купці. З'ясовано, що чисельність російського купецтва 1-ї гільдії, яке займалось зовнішньоекономічними операціями, поповнювалась за рахунок іноземних купців, які під тиском урядової політики змушені були приймати російське громадянство. Самі ж росіяни, крім незначних виключень, належали до 3-ї гільдії й займались внутрішньою торгівлею.

Ключові слова: *Одеса, порт, інтеграційні процеси, купецтво, зовнішня торгівля.*

У надзвичайно складних умовах сьогодення, зумовлених російською агресією в Україні, виникла проблема безпечного судноплавства в Чорному морі. Це поставило під загрозу зрив міжнародних угод стосовно постачання українських зернових. Лише завдяки активному сприянню ООН та зусиллям уряду Туреччини, через Одеський порт став можливий експорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції до різних країн світу, які відчували у ній гостру потребу. Нині Одеса, як і в далекому XIX ст., стала головним причорноморським портом, через який здійснюється зовнішня торгівля зерновими культурами, що надає статті особливої актуальності.

Питання розбудови Одеського порту та розвитку міжнародної торгівлі знайшло своє відображення в історичній літературі. Серед наукових розробок XIX ст. вагоме місце посідають роботи А. Скальковського [23, 24, 25]. Його концепція заснування Одеси базується на включенні південноукраїнських земель до складу Росії та «монаршій волі» Катерини II. Передісторію міста автор пов'язує із фортецею Хаджибей періоду 1789-1793 рр., на основі якої в 1794 р. було засноване місто з однойменною назвою. Ця точка зору стала традиційною в історичній літературі зазначеного періоду. Стрімкому розвитку Одеса, на думку дослідника, завдячує своєму вигідному географічному положенню, прихильному ставленню Катерини II та Олександра I і талановитим управлінням краю. Значна роль відводиться діяльності де Рішельє, яка була спрямована на заселення міста іноземними колоністами та активізацію зовнішньої торгівлі. Дослідники історії Одеси, зокрема, С. Бернштейн, В. Надлер, К. Смолянінов та В. Яковлев у цілому дотримувались концепції А. Скальковського і вважали, що головним джерелом зростання міста був розвиток зовнішньої торгівлі.

У 80-90-ті рр. XX ст. з'явилися дослідження істориків, які певною мірою стосувалися розвитку Одеси та її порту. Серед них варто виділити праці О. Дружиніної, В. Тимофєєнка, В. Ващенко, П. Герліхі та ін. Зокрема, В. Тимофєєнко вважає, що імператорському указу стосовно будівництва порту в Хаджибей, передував детальний огляд існуючих південних портів, який здійснили влітку 1793 р. А. Шостак, Де Рібас і Де Волян щоб обрати головне торгове місто краю. Вони знайшли значні недоліки Херсонського, Миколаївського й Очаківського портів та визначили переваги Хаджибейської гавані [28, с. 151].

Т. Гончарук, який є одним із провідних сучасних дослідників історії Одеси, на основі опрацювання значного комплексу джерел переконаний, що в планах Катерини II для Хаджибея відводилось більш ніж скромне місце: фортеця з невеликим грецьким поселенням Тираспольського повіту Вознесенської губернії й головний морський порт регіону, який простягався між Південним Бугом і Дністром, де конкурентом міг бути лише Очаків. Тому й кошти на будівництво, в порівнянні з іншими портами, зокрема: Херсоном, Миколасвом, Севастополем були зовсім незначними. Важливу роль у подальшому розвитку Одеси відіграв той факт, що місто мало свої давні торгові традиції, які давали перспективи для зовнішньої торгівлі. Навіть генерал-губернатор та фаворит Катерини II – П. Зубов підтримав ідею будівництва порту в Хаджибей. Ним був підписаний рапорт на ім'я імператриці з проханням виділити 2 061 200 руб. на здійснення першочергових робіт, але надано було лише 1 993 025 руб. Проте і цю суму не було виплачено – в останні три роки правління Катерини II (1794-1796) виплатили лише 400 тисяч руб. [3, с. 128].

Попри значну розробку в історичній літературі, зазначена проблема не стала предметом спеціального комплексного дослідження, що дає можливість опрацювати й критично осмислити окремі питання теми.

Мета поданої публікації полягає у висвітленні економічної складової інтеграційних процесів Російської імперії, до якої входила Україна, з країнами Європи та Близького Сходу, що здійснювалися через Одеський порт у XIX ст.

Упродовж XIX ст. Одеса відігравала провідну роль в економічній інтеграції України з низкою причорноморських і середземноморських країн, зокрема: Франції, Португалії,

Італії, Іспанії, Туреччини та деяких інших, зацікавлених у торгових операціях через посередництво одеського порту. Тож економічний чинник зумовив стрімку розбудову Одеси та причорноморського порту. Будівельні роботи в порту Хаджибея активно проводилися упродовж 1794-1795 рр. і уже незабаром він міг приймати іноземні судна, що поклало початок інтенсивному розвитку міста як важливого торгового центру. У 1795 р. порт прийняв 39 суден, а в 1797 р. уже 249. Торгові обороти при цьому зросли з 68 тис. руб. (1795 р.) до 1 млн. руб. у 1800 р. [28, с. 152, 153].

На початку XIX ст. розбудова порту в місті, яке в 1795 р. було перейменоване в Одесу, набрала нових обертів. Значною мірою цьому сприяла діяльність новопризначеного градоначальника Рішельє, якому, згідно з рескриптом Олександра I від 30 січня 1803 р., підпорядковувалося усе господарське життя Одеси, в тому числі й портові споруди, митниця й карантин. Градоначальник мав всіляко сприяти розвитку зовнішньої торгівлі, а для цього залучати до міста іноземних купців з відповідними капіталами [17, с. 443-444]. О. Дружиніна поділяє точку зору А. Скальковського, вважаючи, що Рішельє відіграв надзвичайно важливу роль у перетворенні Одеси в європейське місто. Завдяки його клопотанням в Одесі було відкрито банк, біржу, комерційний суд, митницю й страхову компанію та отримано дозвіл на безмитне зберігання імпортованих товарів упродовж 1,5 року. Отже, Одеса стала головним портовим складом товарів, які доставлялись із Близького Сходу і Кавказу в Польщу та Австрію, забезпечивши собі таким чином важливе місце в імпорті предметів розкоші. Це придало розвитку міжнародної торгівлі та зміцненню зв'язків з країнами Європи та Близького Сходу. За досить короткий проміжок часу Одесі вдалося випередити такі порти як Снікале, Севастополь і Херсон, а згодом – Євпаторію і Таганрог. Упродовж 1813-1815 рр. торговий обіг лише із Францією та Іспанією становив 10 млн. руб. [12, с. 195].

Рішельє ініціював режим порто-франко, який мав сприяти розширенню торгівлі й залученню іноземного купецтва (цей проєкт втілено в життя його наступником – французом Ланжероном). Режим порто-франко був проголошений урядом у 1817 р., але фактично почав діяти лише з серпня 1819 р. [19, с. 208-211]. Він передбачав право безмитного ввезення товарів із-за кордону, їх зберігання і продаж без оплати мита в цій зоні, що зумовило активізацію зовнішньої торгівлі, перед усім експорт зернових культур та вовни. Підтвердженням стало зростання торгових операцій, здійснених через Одеський порт. Протягом 1824-1847 рр. з Одеси було вивезено 44 млн. четвертей пшениці, що складало 54% її експорту з Росії [14, с. 90].

Вагому роль у тому, що Одеський порт став провідним у зовнішній торгівлі було його вигідне розташування – недалеко від гирл Дністра, Південного Бугу та Дніпра. Це дозволяло підвозити товари до Одеси, які призначалися на експорт, з багатьох губерній України та Росії водним транспортом і сухоходом, за допомогою гужового транспорту.

У 1848 р. Одеський порт прийняв 913 закордонних суден і відправив 908. Серед предметів імпорту, загальною вартістю 10 373 360 руб., переважали: вина, галантерейні товари, кава, ладан, ліки, метал, оливкове масло, папір, тютюн. Експортувались, здебільшого, зерно, вовна, канати, віск, шкіра, масло, пенька, ікра, сало, свічки, льон, конопля та інша продукція на суму 19 210 605 руб. [8, арк. 12-19].

Через 5 років порт прийняв уже 1480 суден, які привезли вантажів на суму 7 843 428 руб., а вивезли – на 27 640 259 руб. [26, с. 395]. Упродовж розглянутого періоду відбулося значне зростання експорту товарів, причому 4/5 усієї суми становили зернові культури.

Інтеграція в економічній сфері включає не лише торгівлю, але й єдиний економічний простір, у межах якого має забезпечуватись свобода руху товарів, послуг, робочої сили і капіталу. Неабияку роль у процесі економічної інтеграції відіграли іноземні купці, які поселилися в Одесі. Вони мали значні капітали, відповідний досвід і торговельні зв'язки з

партнерами з країн Європи та Близького Сходу. Саме їх діяльність сприяла розвитку міжнародної торгівлі через Одеський порт.

Згідно зі статистичними даними у 1799 р. у місті нараховувалось 208 купців. Із них 126 прибули із-за кордону і лише 82 були росіянами, переважна більшість яких належала до 3-ї гільдії, а тому займалась проблемами внутрішньої торгівлі [9, арк. 153]. Провідні позиції в зовнішній торгівлі іноземні купці відігравали і в подальший період часу. Підтвердженням є той факт, що із 15 211 суден, які побували в Одеському порту протягом 1848-1859 рр., лише близько 11% ходили під російським прапором. Серед іноземних суден 20% прийшли під грецькими, 20% – під італійськими і 17% – під англійськими прапорами [2, с. 38].

Далекоглядні перспективи порту та діяльність дюка де Рішельє приваблювали до міста французьких купців. Проте указ російського уряду від 1 січня 1807 р. обмежував права іноземних купців, намагаючись залучити їх до прийняття російського підданства. Ті з них, хто більше року проживав у Росії не прийнявши її громадянства, відносились до категорії «іноземних гостей». Вони не мали права записуватись до купецьких гільдій і змушені були сплачувати митні збори і значні відсотки зі своїх капіталів [18, с. 973-976]. У 1827 р. на правах «іноземних гостей» в Одесі проживало 249 французьких купців (0,7%) [22, арк. 42; 6, арк. 9-10]. Проте вони не поспішали приймати підданство Росії і назавжди залишались в Одесі. На початку другої половини XIX ст. їх кількість становила близько 10 осіб [27, с. 1-15].

Пріоритетну роль у міжнародній торгівлі, зокрема, у справі зернового експорту, в першій половині XIX ст. відігравали греки. Найбільш стабільні позиції посідали купці Д. Інглезі, А. Мавро, Г. Маразлі, Д. Паліолог, Г. Папудоглу, Ф. Радоканакі, І. Раллі та інші. Досить впливовою експортно-імпоротною компанією на зовнішньоекономічному ринку була фірма братів Раллі, яка в 1850 р. відкрила найбільший в Одесі торговий будинок [5, арк. 2].

Грецькі капітали були визначальними при заснуванні в 1806 р. Одеської державної облікової контори, яка була одним із небагатьох органів кредитування торгівлі в Росії. Греки сприяли створенню Біржової зали, яка в 1819 р. була реорганізована в Одеську контору державного комерційного банку, що проводив кредитування зовнішньої торгівлі. Поряд з офіційними кредитними закладами діяли й приватні банкіри, найбільш заможними серед яких були грецькі купці А. Мавро, Г. Маразлі та Д. Палеолог, які давали в борг під великі відсотки значні суми грошей [20, с. 51].

У контексті активізації міжнародної торгівлі грецькі купці активно сприяли розвитку водного транспорту. Так з ініціативи Родоканакі в 1847 р. була заснована морська страхова компанія «Чорне море», а рік по тому Периклес Родоканакі, Кріон П. Нікола та Григорій Маразлі зініціювали ще одну страхову компанію – «Мінерва» [2, с. 39]. Певна частина купців 1-ї гільдії належала до судновласників, зокрема: К. Вальсамакі, Д. Камбуроглу, А. Мавро, К. Маврокордато, І. Раллі, А. Секері та С. Сурзакі [20, с. 52].

Проте з другої половини XIX ст. греків із зовнішньої торгівлі почали витісняти єврейські купці. Упродовж 1808 – 1811 рр. відбулося значне зростання їх чисельності в усіх купецьких гільдіях, особливо в 3-й, представники якої займались внутрішньо-торговими операціями, а загальна їх кількість зросла до 51-ї особи [10, арк. 11]. Подальшому розвитку зовнішньої торгівлі через Одеський порт сприяло переселення до міста на початку XIX ст. багатих єврейських купців з Галичини, які мали досвід міжнародної торгівлі, значні капітали й зв'язки з європейськими торговими домами. У 1822 р. серед 96-ти одеських купців 1-ї гільдії нараховувалось 33 єврейських купця, що становило 34% від їх загальної кількості. Причому, 10 із них займались міжнародною торгівлею [21, арк. 145-147]. У 1844 р. єврейським купцям належав 221 торговий будинок і в другій половині XIX ст. вони відігравали провідну роль у міжнародній торгівлі, остаточно витіснивши з неї греків. Причому купці 1-ї гільдії знаходились лише в Одесі. У відповідності з архівними матеріалами, в 1844 р. у місті проживали 78 осіб, які володіли капіталом на суму 105 тис. руб. Варто зазначити, що ці показники майже вдвічі перевищували кількість єврейських купців 2-ї гільдії та їх капіталів у всіх містах Херсонської губернії [7, арк. 10-12, 14].

Найбільш впливовими були родини Бродських, Рафаловичів, Гуровичів, Ефрусів. Згодом, у 1875 р., уже 60% торгових будинків в Одесі належали єврейським купцям, які успішно здійснювали зовнішньоторговельні операції через одеський порт [11, с. 146-147].

Помітне місце в зовнішній торгівлі посідали італійські купці, про що свідчить наявність торгових будинків, заснованих вихідцями із Генуї. У 1807 р. в Одесі свої перші контори відкрили неогоціанти Гаторіо та Андрич, а згодом кількість їх різко зросла, що сприяло поживленню чорноморської торгівлі [23, с. 271-272].

Переважає більшість купців, у тому числі й італійських, з метою отримання певних пільг і можливості вільно пересуватися в межах імперії, прийняла російське громадянство. Уже в 1827 р. серед 32 995 жителів Одеси 29 497 (89,4%) мали російське громадянство і лише 3 498 осіб (10,6%) його не прийняли. Серед них – 159 осіб (0,45%) становили вихідці з Італії [22, арк. 42; 6, арк. 9-10].

Проте процес переходу під російське підданство не носив масового характеру. На середину XIX ст. лише 30 італійських купців, які проживали в Одесі, мали російське підданство, що становило 3,6% по відношенню до загальної кількості купців міста: у 1-й гільдії (7 осіб), у 2-й (5 осіб) і у 3-й (19 осіб).

Активну участь у розвитку міжнародної торгівлі брали німецькі купці, які були дуже багатими і мали свої торгові будинки в Одесі. На середину XIX ст. в Одесі проживало 28 німецьких купців 6 із яких належали до 1-ї гільдії і 22 – до 3-ї [27, с. 1-15].

Одним із найбільших торгових будинків Одеси в 1803 р., через який здійснювалась міжнародна торгівля зерном, стало «Польське товариство», очолюване братами Протом і Северином Потоцькими [11, с. 121].

Варто звернути увагу на такий факт, що російські купці не відігравали помітної ролі в зовнішній торгівлі. Лише декілька з них досягли відповідних успіхів. Прикладом можуть слугувати: одеський купець 1-ї гільдії А. Крамаров, який наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XIX ст. здійснював значну оптову торгівлю через Одесу, Москву, Константинополь, Мессіну, Ліворно, Геную, Марсель і Лондон, та родина Новікових, яка значний період часу займалась активною зовнішньою торгівлею, в тому числі й хлібною.

Проте в цілому чисельність російських купців була незначною. Для виходу на міжнародний рівень їм бракувало належної освіти та культури. Тож зростання чисельності російських купців 1-ї гільдії здебільшого відбувалась за рахунок іноземців, які прийняли російське громадянство заради отримання пільг і можливості вести морську торгівлю під російським прапором.

У даному контексті доцільною буде згадка про публікацію на шпальтах «Одесского вестника» (1845 р.), де здійснено спробу аналізу позицій російських купців у зовнішній торгівлі. У 1841 р. нею займалися 113 купців 1-ї та 2-ї гільдій, серед яких 94 особи мали російське підданство. Однак корінним росіянином був лише один – Ілля Новіков. Упродовж 1842-1844 р. кількість росіян серед купців залишилася незмінною, лише місце Іллі Новікова в міжнародній торгівлі зайняв його син Яків. Проте іноземні купці, які прийняли російське підданство, розбагатівши, часто поверталися на свою батьківщину. Серед них: Вальтер, Бульке, Понпіо, Вальб, Сарторіо, Пуль та інші. Російські купці, на думку автора, не зайняли належного місця в зовнішній торгівлі в зв'язку з відсутністю культури і знань, в тому числі й іноземних мов [15]. Тож вони відігравали провідну роль у внутрішній торгівлі, де їм належала більшість капіталів.

Українські купці теж не мали значних успіхів у зовнішній торгівлі й чисельність їх була незначною. Зазвичай в історіографії згадується прізвище одеського купця І. Ващенко, який в 1855 р. мав відношення до зовнішньої торгівлі [14, с. 102]. За свідченнями А. Скальковського торгівлею в Одесі на середину XIX ст. займалась лише незначна кількість українців. До того ж українських купців досить рідко відрізняли від російських. Однак дослідник І. Аксаков проаналізував відмінності в діяльності українського та російського купецтва. Українські купці, на його думку, дещо поступалися російським, тому що були більш

порядними, менш спритними, не ризикували і дотримувались встановлених ними цін [1, с. 7-9, 11-12].

Отже, вигідне географічне положення, виважена політика місцевого керівництва та об'єктивні економічні чинники зумовили стрімкий розвиток одеського порту, який в XIX ст. відіграв провідну роль в економічній інтеграції Російської імперії з країнами Європи та Близького Сходу. Значною мірою цьому сприяла діяльність купецтва, яке переселилося до Одеси з деяких європейських держав. Вагомі позиції в міжнародній торгівлі, передусім сільськогосподарською продукцією, в першій половині XIX ст. посідали грецькі, італійські та німецькі купці, яких у другій половині цього століття вивезено витіснили єврейські купці. Російське купецтво, яке належало до 1-ї гільдії й займалося зовнішньоекономічними операціями, було не чисельним. Його кількість збільшувалась за рахунок прийняття іноземними купцями російського громадянства, що було зумовлено політикою уряду.

Джерела та література:

1. Аксаков И. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб.: Тип. Академии Наук, 1858. 383 с.
2. Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. *Историческое краеведение Одесщины*. Сб. матер. Одесса, 1992. Вып. 3. С. 35-39.
3. Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків і «народження Одеси». Одеса: «Астропринт», 2006. 144 с.
4. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія. 1819-1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 311 с.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 237.
6. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 15.
7. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 30.
8. ДАОО. Ф. 3 Оп. 1. Спр. 72.
9. ДАОО. Ф. 4. Оп. 4. Спр. 153.
10. ДАОО. Ф. 4. Оп. 5. Спр. 10.
11. Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
12. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800-1825 гг. М.: Наука, 1981. 214 с.
13. Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах / за ред к.і.н. Т. Г. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2000. 370 с.
14. Історія Одеси: колектив авторів / голов. ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
15. О торговом сословии Одессы, особенно русском. *Одесский вестник*. 1845. 25 апреля, 28 апреля.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I (далі – ПСЗРИ-I) Т. XXIII. № 17 208.
17. ПСЗРИ-I. Т. XXVII. № 20 601.
18. ПСЗРИ-I. Т. XXIX. № 22 418.
19. ПСЗРИ-I. Т. XXXIV. № 26 792.
20. Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX веков. *Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы*. М.: Наука, 1985. С. 34-60.
21. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 18. Оп. 4. Спр. 163.
22. РДІА. Ф. 1290. Оп. 1. Спр. 4.
23. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: Тип. Нитче, 1850. Ч. 1. 364 с.
24. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса, 1837. 296 с.
25. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. *Журнал министерства внутренних дел*. 1850. № 29. С. 177-215, 313-360.
26. Сокальский И. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабской области в 1853 году. *Новороссийский календарь на 1857 г.* Одесса, 1856. С. 393-413.

27. Список одесских купцов 1859 г. Одесса, 1859. 16 с.

28. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. Киев: Наукова думка, 1984. 220 с.

References:

1. Aksakov, I. (1858) *Issledovanie torgovli na ukraïnskikh jarmarkah*. SPb.: Tip. Akademii Nauk. 383 s. [in Russian].
2. Vashhenko, V. P. (1992) Uchastij ghrekiv u rozvytku promyslovosti i transportu doreformenoji Odesy. *Istoricheskoe kraevedenie Odesshhyny. Sb. mater.* Odessa, vyp. 3, s. 35-39 [in Ukrainian].
3. Ghoncharuk, T. Gh. (2006) *Nashhadky ukraïnjnsjkykh kozakiv i «narodzhennja Odesy»*. Odesa: «Astropynt». 144 s. [in Ukrainian].
4. Ghoncharuk, T. Gh. (2005) *Odesjke porto-franko. Istorija. 1819-1859 rr.* Odesa: Astropynt. 311 s. [in Ukrainian].
5. *Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina)* [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows - DAOO). F. 2. Op. 1. Spr. 237. [in Russian].
6. *DAOO*. F. 3. Op. 1. Spr. 15. [in Russian].
7. *DAOO*. F. 3. Op. 1. Spr. 30. [in Russian].
8. *DAOO*. F. 3 Op. 1. Spr. 72. [in Russian].
9. *DAOO*. F. 4. Op. 4. Spr. 153. [in Russian].
10. *DAOO*. F. 4. Op. 5. Spr. 10. [in Russian].
11. Dianova, N. M. (2010) *Formuvannja etno-konfesijnoji struktury naselennja mist Pivdennoji Ukrajiny (kinecj XVIII – persha polovyna XIX st.)*. Odesa: Astropynt. 176 s. [in Ukrainian].
12. Druzhinina, E. I. (1981) *Juzhnaja Ukraina 1800-1825 gg.* M.: Nauka. 214 s. [in Russian].
13. *Istorija Khadzhybeja (Odesy) 1415-1795 rr. v dokumentakh* (2000) / Gh. Ghoncharuka, ed. Odesa: Astropynt. 370 s. [in Ukrainian].
14. *Istorija Odesy: kolektyv avtoriv.* Gholovnyj red. V. N. Stanko. Odesa: Druk, 2002. 560 s. [in Ukrainian].
15. O torgovom soslovii Odessy, osobenno russkom (1845). *Odesskij vestnik*. 25 aprelja, 28 aprelja. [in Russian].
16. *Polnoe sobranie zakonov Rosijskoj imperii. Sobranie I.* (as follows –PSZRI-I). T. XHIII. № 17 208. [in Russian].
17. *PSZRI-I*. T. XHVII. № 20 601. [in Russian].
18. *PSZRI-I*. T. XHIIH. № 22 418. [in Russian].
19. *PSZRI-I*. T. XHHIV. № 26 792. [in Russian].
20. Pjatigorskij, G. M. (1985) Grecheskie pereselency v Odesse v konce XVIII – pervoj treti HIIH vekov. *Iz istorii jazyka i kul'tury stran Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy*. M.: Nauka, s. 34-60. [in Russian].
21. *Rosijskij derzhavnyj istorychnyj arkhiv* (as follows – RDIA) [Russian State Historical Archive] (RDIA). F. 18. Op. 4. Spr. 163. [in Russian].
22. *RDIA*. F. 1290. Op. 1. Spr. 4. [in Russian].
23. Skal'kovskij, A. (1850) *Opyt statisticheskogo opisanija Novorossijskogo kraja*. Odesa: Tip. Nitche, ch. 1. 364 s. [in Russian].
24. Skal'kovskij, A. (1837) *Pervoe tridcatiletie istorii goroda Odessy. 1793-1823*. Odessa. 296 s. [in Russian].
25. Skal'kovskij A. (1850) Torgovaja promyshlennost' v Novorossijskom krae. *Zhurnal ministertva vnutrennih del*. № 29, s. 177-215; 313-360. [in Russian].
26. Sokal'skij, I. (1856) O vneshnej torgovle Novorossijskogo kraja i Bessarabskoj oblasti v 1853 godu. *Novorossijskij kalendar' na 1857 g.* Odessa, s. 393-413. [in Russian].
27. *Spisok odesskih kupcov 1859 g.* (1859) Odessa. 16 s. [in Russian].
28. Тимофеенко, В. И. (1984) *Goroda Severnogo Prichernomor'ja vo vtoroj polovine XVIII v.* Kyiv: Naukova dumka. 220 s. [in Russian].